

קדמוניות ירושלים

פרקי הר הבית

מאת

ב"צ לוריא

בור הגולה

חכמי התלמוד מייחסים את מסכת מידות לר' אליעזר בן יעקב הראשון¹, שחי עוד בזמן הבית ותיאר אותו ממראה עיניו. הוא מספר שדודו, אחי אמו, היה כהן ששמר בבית המקדש². אולם, כפי שניזכר תוך דיון בכמה משניות המתייחסות לאתרים שונים בהר הבית, לא בא ר' אליעזר בן יעקב לתאר את בית המקדש בדור האחרון שלפני החורבן כמעשה של צלם; לפעמים העדיף מסורת עתיקה על פני תיאור המצב בזמנו. להלן גלמוד משנה עתיקה, הדנה במקום אחד בחצר בית המקדש, שזמנו כחמש מאות שנה לפני החורבן, אתר השייך לימיהם הראשונים של שבי ציון.

מידות ה', ד' (בין הלשכות שהמשנה מונה בדרום): "לשכת הגולה³, שם היה בור הגולה (קבוע) והגלגל נתון עליו ומשם מספקים מים לכל העזרה".

בנוסף המצוי של המשנה נתונה התיבה "קבוע" בסוגרים, כאילו היא מיותרת; במהדורת אלבק אנו קוראים: "לשכת הגולה שם היה בור קבוע והגלגל נתון עליו". וכי יתכן בור בלתי קבוע? והרי מדובר בבור מים חצוב בסלע. גלגל להעלות את המים ניתן לקבוע ולהסיר, כפי הצורך. לכן נראה שהנוסח צריך להיות "לשכת הגולה, שם היה בור הגולה וגלגל קבוע עליו" וכך.

משכבר הימים נחלקו הדעות בדבר הקריאה הנכונה של המקום הזה בהר הבית; הרע"ב קורא בור הגולה ותוס'ו"ט — בור הגולה, כמו גַלַת וְצִלִּיּוֹת וְגַלַת פְּתִיּוֹת⁴ גַל וְצִלִּיּוֹת⁵.

בור הגולה נזכר עוד כמה פעמים במקורותינו:

תוס' בכורים פ"א, צוק. 100 (11): "ר' יהודה אומר: עד בור הגולה חייב כאחריותו מבאר הגולה ואילך אינו חייב כאחריותו". את ההסבר לכריתא זו נמצא במשנה:

1 יומא ט"ז, ע"א; ירוש' יומא פ"ב, ה"ב.

2 מידות א', ב'.

3 לשכה זו נזכרה רק פעם אחת במקורותינו ולא נאמר מה היתה משמשת.

4 יהושע ט"ו, יט; שופטים א', טו.

5 שיר השירים ד', יב. י.ז. תרובין; ירושלים בספרותנו ע' 351, הערה 264, מביא רמזים נוספים לחזוק הקריאה בור הגולה והוא מחפש קשר בין בור הגולה לבין אֶל־כַּס (תגביע), היא הברכה העגולה לרחיצת רגליהם של המוסלמים הבאים למסגדים שבהר הבית. אֶל־כַּס נמצא בסמוך למסגד אל אקצה, בשטח התחתון של הר הבית, הוא מבנה חדש ואין לו כל קשר עם האתר העתיק שעליו דנה המשנה.

בכורים א', ח'—ט': "הפריש בכורים. גכוזו, נמקו, נגנבו, אבדו או שנטמאו — מביא אחרים תחתיהם ואינו קורא. נטמאו בעזרה — נופף⁶ ואינו קורא ... ומנין שהוא חייב באחריותו עד שיביא להר הבית, שנאמר: "ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך".

אם נטמאו הבכורים לפני החיל — לא יצא ידי חובתו ועליו להביא אחרים תחתיהם. בור הגולה, שעליו נבנתה לשכת הגולה, היה החום: לפנים מן החיל נחשב לבית ה' אבל מחוץ לחיל לא נחשב כבית ה' לגבי קיום מצוה מן התורה. כאן, על-יד בור הגולה, היה הכוהן מקבל את הבכורים. המשנה מסתמכת על הכתוב "תביא בית ה' אלהיך", ואין הכוונה לפנים מכתלי הבית, שהרי איש מ'ישראל לא היה רשאי להיכנס לעזרת הכהנים, ולא כל שכן להיכיל. הכוונה היא לחצר בית המקדש, אבל לא לאותה חצר גדולה, כפי שאנו רואים כיום, לאחר שהרחיבו אותה, אלא לחצר המקדש כפי שהיתה בראשונה, בימי שיבת ציון, בימים שעולי בבל חצבו את בור הגולה. נמצא שהמשנה הנידונה יש בה כדי לציין את תחומה של חצר בית המקדש בראשונה, לפחות — מצד אחד, והציון הוא בור הגולה. יתכן שהברייתא בחרה בצד דרום לציין גבול חצר בית המקדש, כי זה היה הצד שבו הרבו בדורות ההם לבוא מן העיר אל בית המקדש. יש לזכור כי ירושלים של בית ראשון ושל שבי ציון היתה כרוכה בדרום: בעופל ובעיר התחונה, מדרום ומדרום-מערב של הר-הבית⁷.

מתברר שהברייתא מחמירה יותר מן המשנה. לדעת המשנה מביא הבכורים נושא באחריותו עד שיביא להר הבית ולדעת הברייתא — עד בור הגולה, כלומר: לפנים מן החיל. הברייתא היא, כנראה, עתיקה יותר מן המשנה או שהיא משיטתו של חכם מן הצדוקים, שהיו שמרנים יותר מן הפרושים בקיום מצוות התורה.

עירובין י', י"ד: וממלאין מבור הגולה ומבור הגדול בשבת ומבאר הקר ביום טוב.

עירובין ק"ב, ע"ב: ירוש' ועירובין פ"י, ה"ג: מפני מה ממלין מבור הקר בגלגל ביום טוב? אלא בשעה שעלו ישראל מן הגולה חנו על אותה הבאר והתנו עמהן נביאים שיהו ממלין מבור הקר בגלגל ב"ט. לא כל הבארות הקר התירו, אלא אותה הבאר שחנו עליה בלבד.

בלשון ימינו אנו מבדילים בין בור חצוב בסלע לאגירת מי גשמים לבין באר שבה נובעים מים חיים. בשלושת המקורות שלפנינו נאמר פעם בור ופעם באר, והכוונה היא לבור.

המקור העתיק והמהימן על הר הבית ואתריו היא מסכת מידות והיא יודעת רק בור אחד שעליו קבוע גלגל והוא בור הגולה. על-כן נאמר שהבור הקר שבבבלי,

6 נופף — מנער שם את הסל מן הפירות.

7 היום אנו רגילים לבוא אל העיר שבין החומות מצד מערב ומצד צפון, כי העיר החדשה קמה והתפתחה בשטחים חדשים, שלא היו כלולים בין החומות של העיר בימי בית שני.

עליו חנו בני הגולה והבור הקר עם הגלגל שבירוש' אותו התירו הנביאים שבין עולי הגולה או שהוקנים שבין שבי ציון ידעו לזהותו מימי בית ראשון — כל אלה מתכוונים לבור הגולה.

אם נקבל את הנוסח שבירוש', שהנביאים שהיו עם שבי ציון קבעו את השימוש בבור הגולה, ואם נקבל את הנוסח של הבבלי, שמנהג אבותם בידיהם — ברור שבור הגולה הוא עתיק, הוא הבור הראשון בהר הבית מימיהם של שבי ציון, ואף זה בא לאשר את הקריאה בור הגולה הוא בורם של השבים מן הגולה.

חקירת בורות המים בהר הבית נעשתה ברובה על ידי וילסון והושלמה על ידי וורן וקונרד. אנשי המשלחת הבריטית לחקירת ארץ-ישראל. את תוצאות חקירותיהם פרסמו בדו"ח שלהם בשנת 1884.⁸

קונרד שיק, ששימש באותו זמן מהנדס-יועץ לשלטון הטורקי בירושלים, אף הוא ערך חקירות ומדידות של מאגרי המים בהר הבית ופרסם את תוצאותיו בספרו בית אל-מקדש.⁹ לדעת חוקרי ירושלים במאה הי"ט — והיא נראית לנו כסבירה — יש לזהות את בור הגולה עם הבור הגדול המכונה בפי הערבים ביר א-רומאנה.¹⁰ זהרי תיאור הבור.¹¹

בור הגולה נמצא בפינה הדרומית-מזרחית של המשטח העליון. צורתו דומה לעוגן שזרועו האחת נשברה. ארכו — 54.50 מ' ורחבו 4.60 מ'; שתי זרועותיו הצפונית ארוכות: האחת 9 מ' והשנייה 10 מ'. אורך הזרוע הדרומית 14 מ' ורחבה 4 מ'. הזרוע המערבית הולכת הלך וצר לצד דרום והיא מתעקמת קצת לצד מזרח, ארכה 17 מ'. עומק הבור מפני העזרה העליונה 15 מ' ואצל החיל 11.80 מ'. לבור זה נכנסים מצד מזרח דרך פתח הקבור כמעט כולו בערמת עפר, וממנו יורדים במדרגות רחבות כדי 1.40 מ' הנמשכות 5.25 מ' מערבה עד אסקופה של סלע. משם יורדת עד קרקע הבור מסבה החצובה בסלע, בעומק של 5.30 מ', רחבה 1.80 מ' והיא נוטה צפונה. למסבה מעקה חצוב בסלע שעביו 0.40 מ'. שני פתחי שאיבה לבור, האחד למעלה, והשני מחוצה לו. לפנים היו עוד פיות רחבים יותר, ביחוד בצד המערבי, ששם יש כוך ובמרחק של 6.50 מ' ממנו עמד גלגל שאיבה גדול. היום סתומים כל הפתחים האלה.¹²

למה השקיעו שבי ציון עבודה כה רבה לחציבת בור זה ומדוע בחרו דוקא בקצה הסלע, סמוך לאבן השתיה?

מסתבר שכדי להשתמש במים שיד זרה לא טמאה אותם היה הכרחי שמקור המים ימצא סמוך ביותר לקודש למען יהיה תמיד בפקוחם והשגחתם של הכהנים והלויים. ידוע שבאותו דור, כאשר דחו את הכותים מלהשתתף בבניין בית המקדש, הכניסו

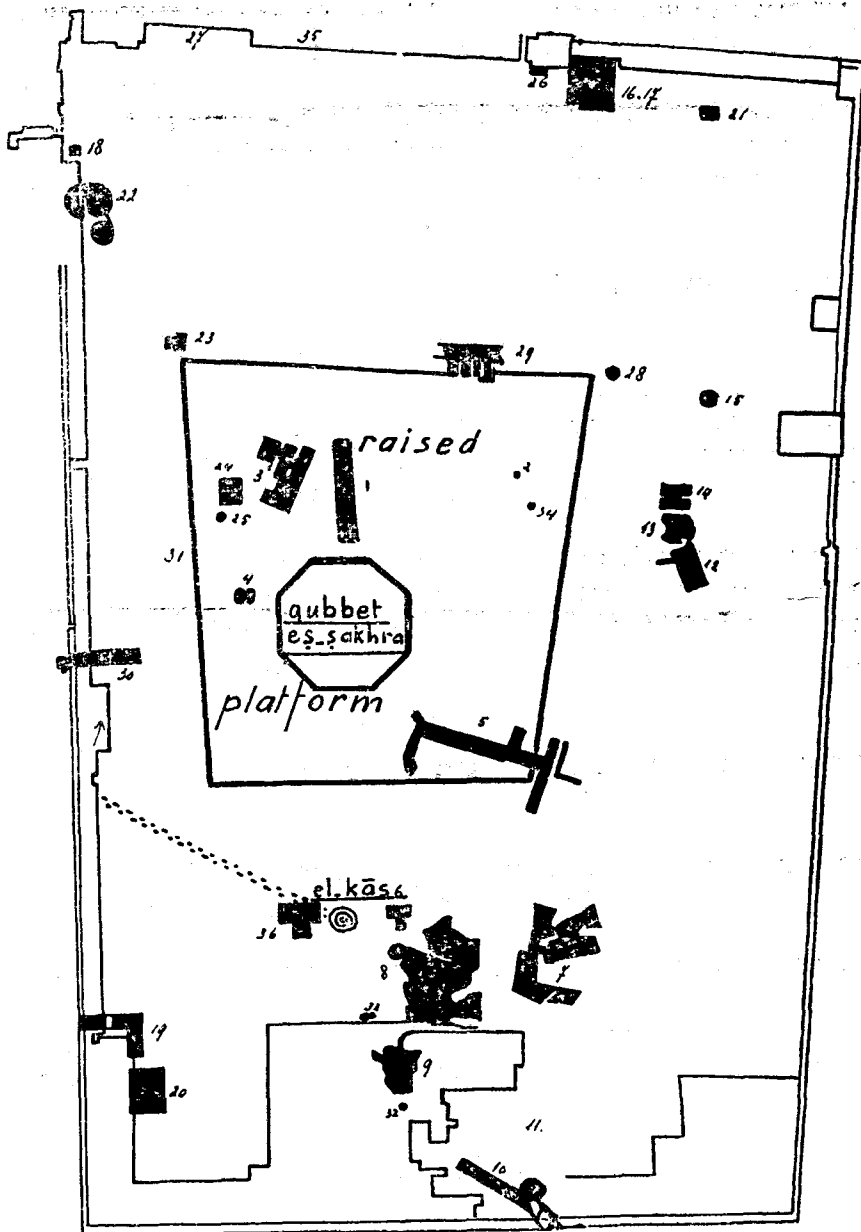
8 Survey of Western Palestine, Jerusalem, by Col. Sir Charles Warrem and Cap. Claude Reignie Conder, pp. 217—225.

9 Conrad Schiek: Beit el-Makdas, Jerusalem 1887, S. 72-87.

10 ביר א-רומאנה — בור הרמון, כנראה על שם עץ רמון שגדל בקרבתו במאה הי"ט, ואין לשם זה ערך היסטורי.

11 וורן — קונרד מסמנים אותו בתכניות וכו"ח במספר 5; שיק מסמן אותו במספר 28.

12 תיאור הבור לפי ז. הלוי הורוביץ: ירושלים בספרותנו, ע' 201.

בורות המים בהר הבית (המספרים לפי פ.א.פ.).

עצמות לעזרה כדי לטמא את המקדש. הם יכלו לנסות לטמא גם את מקורות המים. לכן חצבו בור זה בסמוך למזבח, מקום ששונאי ישראל — הכותים והאדומים, לא יוכלו לפגוע בו.

בור הגולה נתמלא מן גשמים מן המשטח העליון. מן אבי-יזנה¹³ מעלה השערה שבור זה היה שייך לאמת המים שבאה מעיטם. ידוע שאמת המים נכנסה לחצר בית המקדש במפלס נמוך יותר מקרקעית הבור, לכן אי אפשר היה לקשור את הבור עם אמת המים.

השם "בור הגולה" והמושג בור של עולי גולה גרם לכלבול מושגים, ומן הראוי לעמוד על ההבדל שביניהם.

ביצה ה', ה': "בור של יחיד כרגלי היחיד, ושל אנשי העיר — כרגלי אנשי אותה העיר, ושל עולי בבל — כרגלי הממלא".

ש. צייטלין¹⁴ לומד ממשנה זו על שלושה סוגים של בורות:

(א) בור של יחיד, שחצב בעל הבית בחצרו והוא רכשו הפרטי ומימיו הם ברשותו בלבד.

(ב) בדומה לכך בור בחצר שיש בה כמה דיירים — מימיו שייכים לכל דרי החצר וכל אחד שואב די צרכו. סוג דומה של מאגרי מים הם בורות או ברכות מים של העיר. בורות כאלה נחצבו והותקנו בשטח ציבורי הזכות לשאוב את מימיהם היתה לכל אנשי העיר. הם יכלו למנוע מעוברי אורח ובעלי שיירות לשאוב מים מן הבורות והברכות ללא תמורה.¹⁵

(ג) היו גם בורות, ברכות ובארות בדרכים, שהיו רכוש המדינה וכל עובר אורח או כל בני השיירה היו רשאים להשתמש במימיהם. בור כגון זה נקרא "של עולי בבל". על בור כגון זה דנה המשנה: נדרים ה', ד—ה': "הריני עליך חרם... מותרין בדבר של עולי בבל. ואיזהו דבר של עולי בבל? כגון: הר הבית והעזרות והבור שבאמצע הדרך".

"בור הגולה" שהיה בראשונה בור ידוע בין הבורות הרבים שבחצר בית המקדש, הפך במשך הזמן למושג משפטי, שבא לציין רכוש הכלל, שאין נדרו של יחיד וזכות בעלות של יחיד חלה עליו. "בור הגולה" או "בור עולי בבל" הפך לשם כולל לגבי כל בור, או ברכה, המשמשים את הכלל. וכך אומרת הבריתא¹⁶: "בור שבאמצע הדרך — הרי הוא של עולי בבל, עד שתיוודע לך שהוא של אנשי אותה העיר; ושברמלית — הרי היא של אנשי העיר עד שתיוודע לך שהיא של עולי בבל".

13 ר' מאמרו: בית המקדש השני, ספר ירושלים, ע' 409.

14 Solomon Zeitlin: The Rise and Fall of the Judaean State, Vol. II, p. 286

15 על יד ברכות המים העתיקות של כורנוב בנגב מצויים שרידים של מגדלי השומרים, שמנעו

מכל אחד גישה חפשית למקור המים.

16 תוס' בבא קמא ו', צוק. 355 (14).

השער המערבי

בין עשרים ואחד המקומות ששמירתם חלה על הלויים מונה המשנה¹ "תמשה — על חמשה שערי הר הבית. המשנה² מונה את השערים שבהר הבית ומציינת את מקומו ותפקידו של כל אחד מהם:

- 1—2. שני שערי חולדה מן הדרום, משמשים כניסה ויציאה.
3. קיפונוס מן המערב, משמש כניסה ויציאה.
4. טדי מן הצפון, לא היה משמש כלום.
5. ישער המזרחי... שבו כהן גדול השורף את הפרה, ופרה וכל מסעדיה, יוצאים להר-המשחה.

מטרתנו ללמוד כיצד התקיים הקשר בין הר הבית לבין העיר העליונה, שלמערבו, בתקופת בית שני; ענייננו הוא, איפוא, השער האחד המערבי, המכונה שער קיפונוס. גם יוסף בן-מתתיהו מתאר את שערי הר הבית, אבל תיאורו שונה מזה של המשנה, מספר שעריו במערב הם ארבעה, לעומת האחד במשנה. וזו לשונו של יוסף בן-מתתיהו³: "בחלקים המערביים של החומה ניצבו ארבעה שערים: אחד שפניו אל ארמון המלך דרך העמק שנחצה לשם מעבר; שנים אל הפרבר, והשער האחרון אל שער העיר ונפרד (ממנו) על-ידי מדרגות רבות (שירדו) למטה אל העמק וממנו שוב למעלה אל מעלה (העיר)". פעם שניה מזכיר יוסף בן-מתתיהו את הקשר בין הר הבית לעיר העליונה כשהוא מספר⁴, כי לאחר שטיטוס כבש את הר-הבית רצה לקיים משא ומתן עם המורדים, שהתבצרו בעיר העליונה ובארמון המלך. הוא עמד על הגשר המחבר את הר הבית לעיר העליונה.

יוסף בן-מתתיהו מזכיר רק את השערים שבחומה המערבית ואינו מזכיר שערים אחרים במזרח, בצפון ובדרום.

"משכבש (אספסינוס את חומות ירושלים) חלק ארבע רוחותיה לארבעה דוכסים (להחריבן) ועלה צד מערב לפנגר (דוכס ערביה). וגזרו מן השמים שלא יחרב לעולם. למה? ששכינה במערב. הללו החריבו שלהם והוא לא החריב את שלו. שלח והביאו אמר לו: למה לא התרבת את שלך? אמר לו: חייך, לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו התרבתיו, לא היו הבריות יודעין מה התרבת. עכשיו יראו הבריות ויאמרו: ראו כחו של אספסינוס, מה התריב! אמר לו: יפה עשית, אלא בשביל שעברת על מצותי, עלה לראש הגג והפל עצמך. אם תחיה — תחיה, ואם תמות — תמות. עלה והפיל עצמו ומת"⁵.

כאמור, לא נחרבה החומה המערבית; ביסודותיה ובתואי שלה עלינו למצוא את שער קיפונוס. כיום אנו יכולים למנות בחומה המערבית של הר-הבית את השערים הבאים — מדרום לצפון:

- 1 מידות א', א'.
- 2 מידות א', ג'.
- 3 קדמ. ט"ו י"א, ה' (410) (תרגום א. שליט).
- 4 מלת ו', ו' ב'.
- 5 איכה רבתי א' סימן ל"ב.

1. כניסה מעל לקשת רובינון — כיום סחומה;
 2. שער המערבים ומתחיה ושער הירוק;
 3. באב אל-סילסלה או שער השלשלת;
 4. באב אל-מטהרה או שער הטטהרה;
 5. באב אל-כתאנין או שער סוחרי הכותנה;
 6. באב אל-חדיד או שער הברזל;
 7. באב אל-נדייר או שער הכלא;
 8. באב אל-עזאניקה, שער בני ע'אנם, או באב אל-סרי.
- עלינו לבחון את מידת עתיקותם של שמונת השערים, לאתר את ארבעת העתיקים, מימי יוסף בן-מתתיהו, ומביניהם את העתיק ביותר, שער קיפונוס.
- לפני שנעבור ללמוד את תולדות השערים המערביים נעיר על עובדה אחת, שנראית — לכאורה — רחוקה מאד: ליהודי יב היה מקדש והיו לו חמשה שערים, עמודים וגג עשוי עץ ארו; משקופי השערים היו בנויים אבן, הצירים — ממתכת והדלתות — מעץ.⁶ זכאו⁷ מעיר שאין בכל המזרח העתיק מקדש בעל חמשה שערים מלבד המקדש בירושלים.

שינוי⁸: 'ארע קרי באחד מהם (מן הכהנים שיטנו בבית המוקד) יוצא והולך לו במסבה ההולכת תחת הבריה, והנרות דולקים מכאן ומכאן, עד שהוא מגיע לבית הטבילה. ומזורה היתה ישם... ירד וטבל עלה ונסתפג ונתחמם כנגד המדורה. בא וישב לו אצל אחיו הכהנים עד שהשערים נפתחים. יוצא והולך לו בטדיי'.

בית הטבילה הוא חמם א-שפע, שמימיו נובעים מהר הבית בכוון מערבה בתוך הנקבה, וכשהיא מגיעה מעבר לחומה החוצה היא מתרחבת בצורת ברכה המתאימה לטבילה.⁹

המשניות מידות א', ט' ותמיד א', א' קדומות למשנה מידות א' א' האומרת: "טדי מן הצפון לא היה משמש כלום", שהרי ברור לכל שלא בנו שער שלא ישמש לכניסה ויציאה. מסתבר שלכתחילה שימש לכניסה ויציאה, כשערי חולדה וכשער קיפונוס, וכמו כן שימש בשעת בוקר מוקדמת ליציאתו של כוהן שארע לו קרי. לימים, כאשר הקים הורדוס על הבירה העתיקה את האנטוניה ולאחר שבאנטוניה השתקע המשמר הרומי, פסקו מלהשתמש בו. בשנים שלפני בוא הרומאים לאנטוניה היה זה קצהו של הר הבית ונפל בקדושתו מהחיל והעזרות. לו היו שערים בחלקה הצפוני של החומה המערבית, מבית הטבילה צפונה, יכול היה הכוהן לצאת דרכם. ואם לא היה יוצא דרך שער טדי — מסתבר שלא היו או שערים מצפון לבית הטבילה.

לפי זה עלינו להוציא מכלל דיון על עתיקות שערי המערב את באב אל-כתאנין, באב אל-חדיד, באב אל-נדייר ובאב אל-עזאנימה.

השערים שעליהם מדבר יוסף בן-מתתיהו הם: (א) השער שמעל לקשת רובינון;

H. Anneler: Zur Geschichte der Juden in Elephantine, S. 79 6

Sachau 7, מובא ע"י אגלר.

8 מידות א', ט'; תמיד א', א'.

9 פרטים על הנקבה ובית הטבילה ר' במאמרי: לתולדות אספקת המים של ירושלים העתיקה.

סיני, תשרי תשי"א, ע' ט'.

(ב) שער ברקלי; (ג) שער השלשלת; (ד). באב אל-מטהרה: מבין ארבעת אלה עלינו לזהות את שער קיפונוס.

באב אל-מטהרה הוא בניין מאוחר; על ידו אנו מוצאים בור המסומן ע"י החוקרים במספר 30, בפי הערבים הוא נקרא ביר שביל כאית ביי. בור זה מתחיל בריחוק של 22 מ' מקיר המשטח העליון, מול המדרגות המערביות ונמשך ישר מערבה באורך של 30.25 מ' וברוחב של 5.50 מ'. הוא עובר מתחת לחומת הר הבית ונמשך הלאה 4.40 מ', אולם כאן מצטמצם רחבו כדי 3.75 מ'. קרקעית הבור היא 11 מ' מתחת לפני הקרקע של הר הבית. הבור הוא כולו בנוי. יתכן שהכותל המזרחי שלו חצוב בסלע, אולם קשה לבדוק זאת משום שכותל זה מטויה. התקרה היא מקומרת בצורת חצי חבית והיא עשויה אבנים גדולות מסותתות יפה, ללא טיח ביניהן¹⁰.

בור זה לא נכרה ולא נבנה לכתחילה כמאגר מים, זה היה מעבר תת-קרקעי אל הר הבית; הוא הצפוני מבין ארבעת השערים המערביים שעליהם מדבר יוסף בן-מתתיהו. מן המעבר התת-קרקעי היו עולים אל פני השטח בהר הבית בטור של מדרגות, אלא שכיום נסתם מעבר זה. יש להניח שמדרגות אלו, כמו במעבר תת-קרקעי המכונה שער ברקלי, פנו בזוית ישרה ימינה והגיעו לפני הר הבית מדרום לרהט של כאית ביי שבימינו.

נדלוג לפי שעה, על פני שער השלשלת ונעבור לשער ברקלי, הוא השער שגילה המסיונר החוקר ד"ר י.ת. ברקלי בשנת 1848. להלן תיאור התגלית כפי שהוא מספר עליה¹¹:

"גיליתי בחומה המערבית של הר-הבית מעבר עתיק, הדומה לשער חולדה¹². הוא נמצא במרחק של 82 מ'¹³ מהפינה המערבית דרומית של חומת הר הבית. גם הוא סתום."

המשקוף שגילה ברקלי (לפי ספרו הנ"ל, ע' 489).

10 לפי תיאורו של ק. שיק — Conrad Schick: Beit el Makdas S. 77; 116.

11 כלומר — J. T. Barclay: The City of the great king, p. 487.

12 ברקלי מביא את המידות בירד, פוט ואינטש וכדי להקל על הקורא חישבתי את המידות

13 במטרים.

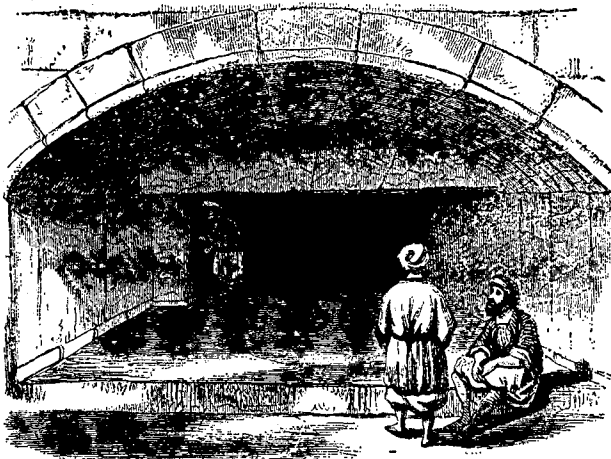
הציור מראה חלק של המשקוף שעל השער הזה והוא מתחת לחלון התחתון המסורג שבחומה. חלק מן המשקוף נתון תחת לקימור שעליו עובר הרחוב המוליך לשער המוגרבים שבהר הבית... השער הוא בדיוק מתחת לשער המוגרבים והוא מוסתר על ידי ביתו של אבו סעוד אפנדי... ארכו של החלק הגלוי של המשקוף הוא 6.73 מ' ורחבו 207 מ'. מסתבר שזה רק כמחצית המשקוף. המשקוף הוא 6.10 מ' מתחת לפני הקרקע בהר הבית.

קונרד שיק השלים את החקירה של הכניסה הזאת להר הבית. לפי מדידותיו המשקוף הוא בגובה של שני נדבכים של הכותל, כלומר — למעלה משני מטר; ארכו 7.60 מ'; רוחב הפתח שמתחתיו הוא 5.70 מ'; הסף של שער זה איננו יותר ולכן קשה לקבוע בדיוק מה היה גבוה, אבל משערים שהיה 7—8 מ' למטה מן המשקוף. הסף הוסר בימי עומר, משום שהוא עיכב את זרימת המים הבאים מחלקו הדרומי-מערבי של הר הבית ושצריכים היו להגיע לתעלה העוברת לרגלי הכותל המערבי. מעל למשקוף אין יותר נדבכים עתיקים.

השינויים שחלו בהר הבית במשך הדורות שיבשו את המעבר הזה. הגורם העיקרי לכך היה הצורך ליצור מאגרי מים בחצר המקדש לצרכי עולי הרגל המוסלמים ולאוכלוסיה בירושלים עצמה. לאחר שחרבה אמת המים מעיטם, כנראה בסוף התקופה הביזנטית, לא סמכו יותר אנשי ירושלים על אספקת מים מן החוץ¹⁴, כי מלבד הקשיים הטכניים, שהערבים לא הצליחו להתגבר עליהם, היו גם טעמים בטחוניים שלא לסמוך על אספקת מים מבחוץ. משערים שהשליטים המוסלמים, שהקימו את המסגדים בהר הבית ניצלו חלק מן המעברים התת-קרקעיים, הקימו בהם מחיצות וקירות והפכו אותם למאגרי מים.

במעבר המתחיל בשער ברקלי יש כיום שלושה חלקים:

(א) חלקו הקדמי של המעבר, הסמוך לשער ברקלי ארכו 8 מ' ורחבו 6.40 מ'

החלק הקדמי של המעבר (לפי ספרו הנ"ל של ברקלי, ע' 490).

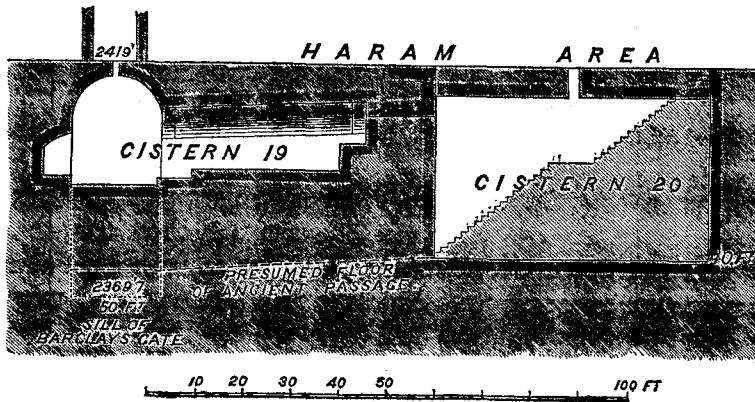
14 אם כי נעשו כמה וכמה ניסיונות לחדש את אמת המים העתיקה.

הוא נקרא מסגד אל-בורק. על הכותל הדרומי שלו תלויה טבעת נחושת, שלפי המסורת הערבית, קשר כאן מוחמד את סוסו הדמיוני במסעו בחלום בלילה ממכה למסגד הקיצוני. יש להניח שזהו החלק המקורי והעתיק של הכניסה להר הבית.

(ב) חלקו התיכון של המעבר הוא כיום ביר שביל אבו סעד, המסומן אצל שיק במס' 10 (או 19 לפי פ.א.פ.) לבור זה שתי זרועות, כעין זווית ישרה. אורך הזרוע הנטויה ממערב למזרח 11.40 מ' ורחבה 5.25 מ', ואורך הזרוע הנטויה לדרום 11.50 מ' ורחבה 5 מ'. על שתי הזרועות תקרה דמויה חצי חבית ובה פי הבור ועליה בנוי השביל.

(ג) חלקו האחרון של המעבר הוא כיום בור, המסומן אצל שיק במס' 10 (או 20 לפי פ.א.פ.). גם הוא אינו חצוב בסלע, זהו בור מרובע בנוי מאבנים. ארכו 17 מ', רחבו 12 מ'. כיפתו נתמכת על ידי שני עמודים.

קשה לשחזר כיום את המעבר הזה בדיוק, כיוון שחלו בו שינויים רבים על ידי בניית הקירות, שהפכו חלק גדול ממנו למאגרי מים. אולם יש יסוד להנחה, שחלקו הדרומי, המכונה מסגד אל-בוראק, נשתמר בצורתו הקדומה. לפי זה נוכל לאמר כי המעבר נמשך ישר מזרחה כ-25 מ'. כאן הוא משנה את כיוונו ופונה בזווית ישרה דרומה, במקביל לחומה המערבית של הר הבית, ונמשך כ-17 מ'. רצפתו של החלק התפוס על ידי בור מס' 19 עולה במעט, כדי 4%, בערך, ובשטח התפוס על ידי בור מס' 20 הו, כנראה, מדרגות שבהן אפשר היה לעלות את הגובה של 10 מ' כדי להגיע לשטח הר הבית. בחתך של המעבר מצפון לדרום, העובר דרך שני הבורות מסומנת הרצפה, כפי השערתו של וילסון. פרגסון שיחזר בבור מס' 20 את המדרגות — 18 מדרגות במהלך התחתון, מישורית ועוד 18 מדרגות במהלך השני.

חתך מצפון לדרום בבורות 19 ו-20

(לפי ספרו של פרגסון: The Temples of the Jews, p. 86)

מבין כל השערים והמעברים מן העיר אל הר הבית שער זה ומעבר זה מתאימים לתיאור שמצאנו אצל יוסף בן-מתתיהו "ממנו יורדים במדרגות רבות למטה אל העמק ועולים שוב למעלה אל מעלת" (העיר).

נותרו לנו עוד שני שערים, שעתיקותם אינה מוטלת בספק, כיוון שהם עומדים

בקצה של גשרים עתיקים, הידועים מימי הבית וידועים כיום על שמות מגליהם: קשת רובינזון וקשת וילסון. אולם מי מהם עתיק יותר ואיזהו שער קיפונוס? את הגשר הדרומי, קשת רובינזון, ייחסנו לינאי המלך¹⁵. בראשונה התא ארמונם של בית חשמונאי בבירה שמצפון להר הבית¹⁶, שם ישבו שמעון, יוחנן כהן גדול ואריסטובולוס הראשון. ינאי בנה ארמון חדש למערבו של הר הבית. מכיוון ששימש ככהונה גדולה והיה צדוקי קצוני, שהקפיד מאד בענייני טהרה, בנה גשר מן הארמון אל הר הבית והגשר הזה נועד לכוהן הגדול שישמר מפני נגיעה כלשהי בדבר טמא כשהוא לבוש בגדי כהונה והולך לבית המקדש למלא את תפקידו. על גשר זה ותכונותו יש בידינו רמז באגרת אריסטיאס¹⁷: "למעברות יש מעלות, מהן למעלה מן הדרך ואחרים למטה, ומרוחקים הם (המעברות העליונים) מן הדרך הרבה לבלתי יגעו החיים בטהרה (הכוהן הגדול) בכל דבר אסור".

נמצא, אפוא, שהשער המערבי האחד שאותו קוראת המשנה בשם שער קיפונוס הוא שער השלשלת, שפניו אל ארמון המלך (הורדוס), שעמד במקום מגדל דוד של ימינו, אליו מגיעים דרך העמק (היום רחוב דוד ורחוב השלשלת) שנחצה על ידי קשת וילסון לשם מעבר. המשנה מזכירה רק שער אחד זה, כי הוא העתיק, מן הזמן הראשון, מהדור שבו נקבע שטחו של הר הבית על ידי הנביאים שבי ציון, לפני שהרחיבו את שטחו לדרום ואח"כ לצפון ולפני שבוספו לו שערים עליונים ותת-קרקעיים, כאשר הר הבית היה רק ת"ק על ת"ק אמה.

קיפונוס אינו שם עברי. קליין¹⁸ סובר שהשער נקרא על שם קופוניוס, נציב רומא ביהודה בשנים 6—9 למנינם. אולי עשה טובות ליושבי ירושלים ואולי הוא שתרום את השער הזה ולכן כבדהו וקראו את שמו עליו. מצאנו שקראו אחד משערי הר הבית ע"ש איש פרטי — שער טדי¹⁹, מצאנו תרומת שער שנקרא על שם התגורם — שער גיקנור, ומצאנו שם של שער כאות להכרת טובה — שער יושן. אבל השער המערבי שאתרנו אותו כשער השלשלת קדם בהרבה לדורות שבהם חדרה השפעת הלשון היוונית בין יושבי ירושלים ולא יתכן שכבר בראשונה קראו לו בשם יווני — קיפונוס. דומה שניתן למצוא פתרון לשאלה זו בספר דבה"י, שזמנו הוא ששה דורות אחרי זרובבל — במהציתה הראשונה של המאה הרביעית, או שלושה דורות אחרי עזרא — כלומר, בראשיתה של המאה הרביעית.

דבה"י א כ"ו, יד — יח מונה הכתוב את משפחות הלויים שבידם הופקדה השמירה על שערי הר הבית: שפים וחסה הופקדו על השער המערבי ושמו שער השלכת²⁰, במסילה העולה; יש שמרו ששה: ארבעה במסלה (העולה אל העיר העליונה) ושנים — לצד הפרבר, שהוא שטח מצפון מערב להר הבית.

ס' דבה"י א אינו מזכיר יותר משער אחד במערב — שער השלכת, שנקרא בסופה של תקופת בית שני בשם שער קיפונוס.

15 ר' ספרי ינאי המלך ע' 61—63.

16 הורדוס שיפץ אותה וקרא לה אנטוניה.

17 פסוק קו; המעברות התחתונים והעליונים נזכרים גם בפסוק קה.

18 ארץ יהודה ע' 124.

19 Theodos או Thaddios.

20 לפי הי"ע: שער הלשכה, אולי הכוונה לשער שע"י לשכת הגזית.

המשנה בה פתחנו את דיוננו זה היא עתיקה, וזה עולה בבירור מתוך השוואה הבאה:

מִידוֹת א', ג'	דְּבַה"י א כ"ו יד—יח
שער המזרחי—שבו הכהן הגדול השורף את הפרה, הפרה וכל מסעדיה, יוצאים להר המשחה. טדי מן הצפון, לא היה משמש כלום.	מזרחה—לשלמיהו וזכריהו
שני שערי חולדה מן הדרום, משמשים כניסה ויציאה.	צפונה—בנו של זכריהו
קיפנוס מן המערב, משמש כניסה ויציאה.	נגבה—לעבד אדם
	למערב—לשפים ולחסה

אם נניח ששני שערי חולדה שמונה המשנה דומים לשערי חולדה שבימינו, כלומר. זה היה שער כפול²¹ נמצא שהמשנה מונה ארבעה שערים, כמספר השערים שאנו מוצאים בס' דבה"י. לפיכך נוכל לשער שהמשנה היא קדומה מאד, ואולי יש ליחסה בעיקרה ובצורתה הקדומה²² לדורות הסמוכים לימיו של בעל ס' דבה"י.

21 כדוגמת שער השלשלת שבימינו, שאף הוא כפול: השער הדרומי מכונה באב א-סלסלה והצפוני באב א-סאלם ורק אומנה מבדילה ביניהם.
22 ודאי שאז לא נאמר טדי לא היה משמש כלום.